

pen-name "Bardai", as well as valuable Arabic sources about them. In article also commented the stages of medieval Arabic literature and connects these stages with the literary and cultural environment of Garabakh.

Rəyçi: fil.ü.e.d. Ruziyə Quliyeva Zaman qızı

AMEA-Gəncə bölməsi, Azərbaycan ədəbiyyatı 30. 07. 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 08 sentyabr 2021-ci il

UOT:81.

AZƏRBAYCAN PAREMIOLOGİYASINDA ƏNƏNƏVİ BAXIŞLAR

İsmaylova Gülnur Nürəddin
Azərbaycan Dillər Universiteti
gulay81@mail.ru

Xülasə: *Məqalənin əsas mövzusu atalar sözlərindən bəhs edir. Qeyd etmək lazımdır ki, paremiologiya sahəsində Azərbaycan dilçiliyinin böyük nailiyyətləri var. Məqalədə göstərilən xüsusiyyətlər atalar sözlərinin kifayət qədər mürəkkəb olduğunu sübut edir. Belə ki, atalar sözləri həm nitq, həm dil, həm də koqnitiv proseslərin nəticəsi kimi formalaşır. Atalar sözləri düsturlaşmış fikirlərdir. Atalar sözlərinin mənşəyi çox qədim olduğundan və məzmunu universal əhəmiyyətə malik olduğundan onları atalar sözü kimi, yəni xalq yaradıcılığı kimi tanıyıırıq.*

Açar sozlər: frazeologiya, dilçilik, paremiologiya, atalar sözləri

Ключевые слова: фразеология, лингвистика, паремиялогия, пословицы

Key words: phraseology, linguistics, paremiology, proverbs

Frazeologiya müstəqil dilçilik sahəsi kimi təşəkkül tapdığı dövrdən həm rus, həm də Azərbaycan frazeologiyasında atalar sözlərinin statusu bir problem kimi qarşıya qoyulur və öz həllini tapmır. H.Bayramov göstərdiyi kimi, atalar sözləri frazeoloqları geniş və dar yanaşma nümayəndələrinə bölür. H.Bayramov özü “atalar sözlərinin frazeologiyaya aid edilməsinin heç bir elmi əsasları yoxdur” (1, 55) deməklə dar yanaşmanın nümayəndəsi kimi çıxış edir. A.Qurbanov nəinki atalar sözlərini, hətta bədii əsərlərdən sitatları belə frazeologiyaya aid edir (3, 356). Əlbəttə, frazeologiyani bu cür dərk etmə çox geniş yanaşmanı büruzə vermək deməkdir.

Atalar sözlərini frazeoloji vahid hesab edən alimlər bu konstruksiyanın obrazlı olmasından və hazır vəziyyətdə (yəni nitqdə düzəlmədiyini) işlədildiyindən çıxış edirlər. Bu iki amili, məsələn, akademik N.M.Şanski atalar sözlərini dil vahidi hesab etmək üçün kifayət hesab edir (7, 68).

Atalar sözlərini frazeoloji vahid saymayan alimlər konfigurasiya meyarından çıxış edirlər. Onların fikrinə görə, hər bir dil vahidi öz funksiyasını sistem tərəfindən müəyyən olunmuş konfigurasiya çərçivəsində icra edir. Atalar sözləri isə belə konfigurasiya tələb etmir. Bunlar həm struktur, həm də semantik baxımdan müstəqil və tamamdırlar.

Qeyd edək ki, atalar sözlərinə bu iki münasibəti yalnız frazeoloji baxışların təşəkkülü ilə bağlamaq düzgün olmaz. Əslində bu fərqli münasibətlərin kökü daha dərinədir. Fikrimizcə, atalar sözlərini dilə aid etməyən alimlər F. de Sössürün dil təlimindən çıxış edirlər. Bunlar dili yalnız işarələr sistemi və işarələrdən istifadə qaydaları kimi təsəvvür edirlər. Belə baxışlara müvafiq olaraq, hər bir dil vahidi aktual sintaqmatikası ilə seçilir, və, deməli, özü-özlüyündə natamamdır. Yalnız digər dil vahidi ilə (və, beləliklə, sistemlə) vahid konfigurasiya yaratdıqda, bu çərçivədə dil vahidi öz məzmununu ifadə edə bilir və funksiyasını reallaşdırır.

Konfigurasiya xaricində (deməli, sistem xaricində) müəyyənləşən hadisələr dil yox, nitq hadisələri kimi dəyərləndirilir.

İkinci mövqeni, məsələn, L.V.Şerbanın baxışları ilə bağlamaq olar. Akademik L.V.Şerba dəfələrlə qeyd edirdi ki, dili yalnız işarələr sistemi ilə bağlamaq düzgün deyil (8). Əlbəttə, bu cür fikir müxtəlifliyini sadəcə terminoloji fərq kimi də qiymətləndirmək olar. Lakin bunlara ciddi nəzəri diskussiya kimi də başa düşmək olar. Lakin bütün bu polemikaya baxmayaraq, atalar sözləri hər bir xalqın mental özünəməxsusluğunu nümayiş etdirən ən mühüm struktur-semantik hadisələrdən sayılmalıdır. Hal-hazırda dünya dilçiliyi atalar sözlərini koqnitivizm baxımından çox dərinlən tədqiq edir. Azərbaycan dilçiliyində isə (söhbət sırf dilçilik tədqiqatlarından gedirsə) atalar sözlərinin işlənməsi iki alimin adı ilə bağlıdır: Z.Əlizadə və İ.Həmidov.

Z.Əlizadənin “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” monoqrafiyası 1985-ci ildə çapdan çıxır. Kitab iki hissədən ibarətdir, birinci hissə üç fəsildən ibarətdir, ikinci hissə - iki fəsildən. Bu hissələr işlədilan terminlər baxımından dərhal nəzəri cəlb edir. Məsələn, birinci hissədə *atalar sözləri* və *məsəllər* terminləri işlədilir: “Atalar sözü və zərb məsəllərin xüsusiyyətləri”, “Atalar sözü və zərb məsəllərin fərqlinə dair”, “Atalar sözü və zərb məsəllərin frazeologiyaya münasibəti”. İkinci hissədə isə *paremiya* termini işlədilir. Məsələn, “Paremiyaların leksik-semantik xüsusiyyətləri”, “Paremiyalarda coxmənalılıq” və s. Daha doğrusu, *paremiya* termini birinci fəsildə də rast gəlinir, lakin mündəricatda bu öz əksini tapmır. Birinci hissənin bölmələrində yalnız *atalar sözləri* və *zərb məsəllər*, ikinci hissənin bölmələrində yalnız *paremiya* termini işlədilir.

Kitabın mətnində 101-ci səhifəyəcən atalar sözləri və zərb məsəllər işləndiyi halda 101-ci səhifədə *paremiya* termininə rast gəlik. Məsələn, “Atalar sözü və zərb məsəllərin mənsur bənddə mövqeyi üslubi çalar yaratmaq baxımından üç şəkildə özünü göstərir: 1 halda - əvvəldə - (prepozitiv) Paremiyalar mənsur bəndin əvvəlində işlənir; aparıcı vəzifə daşıyır, sonrakı fikirlər açılması üçün cəlbədicə səciyyəyə malik olur” (2, 101-102).

101-ci səhifədə bu cümlədə işlənən *paremiya* terminin üstündə bir ulduz işarəsi qoyulur və aşağıda şərh verilir: “Qeyd: Atalar sözü və zərb məsəllər sonrakı izahlarda paremiyalar adlandırılacaq” (2, 101). Lakin izah olunmur ki, nə üçün məhz 101-ci səhifədən başlayaraq, atalar sözü və zərb məsəllər *paremiya* adlandırılacaq, və bu terminlərin bir fərqi var ya yox. Yəni terminlər ümumiyyətlə izah olunmur. Bundan başqa birinci hissədə ardıcıl olaraq *atalar sözü* və *zərb məsəllər*, ikincidə isə eyni ardıcılıqla *paremiya* termininin işlənməsi diqqəti cəlb etməyə bilməz.

M.T.Tağıyevin frazeoloji əhatə haqqında fikirlərinin düzgün başa düşülməməsinin bəlkə də ən qabarıq nümunəsini Z.Əlizadənin bu kitabında müşahidə edirik. Məsələn, müəllif yazır: “M.T.Tağıyevin gətirdiyi misal və dəlillər dar mənada frazeoloji birləşmələrə, yəni idiomlara aid edilsə də, bu dəlillər asanlıqla atalar sözü və zərb məsəllərə də meyar saymaq olar; çünki onlar sərbəst söz birləşmələri deyil” (2, 62). M.T.Tağıyev öz monoqrafiyasında əhatəni frazeoloji vahidlə sərbəst söz birləşməsinə fərqləndirən amil kimi nəzərdən keçirəndə, rus dilindəki *просить каши* frazeoloji vahidini misal çəkir və göstərir ki, əhatəsi şəxs mənalı söz olursa, aydın olur ki, burada söhbət sərbəst söz birləşməsindən gedir. Yox əgər əhatəsində əşya mənalı (ayaqqabı adları) sözlər işlənsə, məlum olur ki, burada frazeoloji vahid işlənir. Yəni söhbət ondan gedir ki, əhatə frazeoloji vahidi sərbəst söz birləşməsindən fərqləndirir. M.T.Tağıyev göstərir ki, frazeologizmin əhatəsi ona bütövlükdə aiddir, sərbəst söz birləşməsində isə şəxs mənalı söz yalnız *просить* felinə aiddir. Məsələn, M.T.Tağıyev yazır: “Сочетание *каши просят* со стороны субъекта сочетается с двумя группами имен – с именами с семантикой лица и с именами с семантикой предмета. Валентные отношения компонентов свободного сочетания требуют со стороны субъекта имен с семантикой лица: *дети просят каши*. А если со стороны субъекта сочетание связывается с именами с собственно предметной семантикой, то такая связь базируется не на валентных

отношениях компонентов: она возникает на основе собственно структурной связи всего сочетания в соответствии с требованиями достаточности конфигурации: *ботинки просят каши*” (6, 25).

Fikir tamamilə aidin ifadə olunub: *каши просят* ifadəsinin əhatəsində şəxs mənalı sözlər iştirak edirlərsə, bu sərbəst söz birləşməsidir, əşya mənalıdırsa – frazeoloji vahiddir. Özüdə frazeoloji vahid *каши просят* ifadəsidir, əşya mənalı sözlərin frazeoloji vahidə daxil yoxdur, bu yalnız onun əhatəsidir, komponenti deyil.

Z.Əlizadə yazır: “Belə olanda bütün birləşmə modelin (konfigurasiyanın tələblərində uyğun olaraq) öz struktur əlaqəsi əsasında əmələ gəlir: «Ботинки просят каши» kimi. Bu birləşməni müəllif frazeoloji vahid hesab edir” (2, 62). M.T.Tağıyevin dediklərini bəlkə heç kəs bu cür təhrif etməyib. Yuxarıda gətirdiyimiz sitatdan tam aydınlığı ilə bəlli olur ki, frazeoloji vahid *каши просят* ifadəsidir, *ботинки просят каши* isə konfigurasiyadır ki, bunun tərkibində *ботинки* sözü frazeoloji vahidin komponenti deyil, onun əhatəsidir.

Yuxarıda göstərilən sitatdan məlum olur ki, Z.Əlizadə M.Tağıyevin meyarlarına əsaslanaraq atalar sözlərini də frazeologiyaya daxil edir: “M.T.Tağıyevin gətirdiyi misal və dəlillər dar mənada frazeoloji birləşmələrə, yəni idiomlara aid edilsə də, bu dəlillər asanlıqla atalar sözü və zərb məsəllərə də meyar saymaq olar; çünki onlar sərbəst söz birləşmələri deyil”. Halbuki M.Tağıyev sərbəst yaxud sabit söz birləşmələrindən danışmır, əhatəsi olub-olmayan vahidlərdən danışır və göstərir ki, frazeoloji vahidin əhatəsi var (özü isə natamamdır), atalar sözlərinin isə əhatəsi yoxdur və ola da bilməz, çünki atalar sözləri, nitq vahidləri olaraq, cümlədirlər və tam bir hökm, tam bir fikir ifadə edirlər. Beləliklə də, M.Tağıyevin əhatə nəzəriyyəsi haqqında tamamilə səhv təsəvvür müşahidə olunur.

Z.Əlizadə apardığı təhlilin nəticəsində belə bir fikrə gəlir: “Beləliklə, atalar sözü və zərb məsəllər yuxarıda qeyd edilən səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, özünəməxsusluğuna görə frazeologiyanın bir layını təşkil edir və bu bəhsə də daxil edilməlidir” (2, 89). Qeyd etməliyik ki, əslində bu cür *özünəməxsusluq* təhlildən bəlli olmur, çünki müxtəlif alimlərin fikirləri gətirilir, lakin bunlardan heç biri atalar sözlərinin frazeologiyaya daxil edilməyinə dəlil sayıla bilməz.

Nəzəri məsələlərin təhlilində müşahidə olunan qeyri-dəqiqlik heç də atalar sözlərinin tədqiqinə mane olmur. Z.Əlizadə qabağına qoyduğu məqsədə müvafiq olaraq atalar sözlərini və zərb məsəlləri müxtəlif istiqamətdə və hərtərəfli təhlil edir, onların paradiqmatik xüsusiyyətlərin üzə çıxarır. Koqnitivizm baxımından maraq doğuran amil odur ki, Z.Əlizadə atalar sözlərini bilavasitə ictimai şüurun təşəkkülü ilə bağlayır. Deməli, Azərbaycan xalqının ictimai şüurunun öyrənmək baxımından atalar sözləri müstəsna rol oynayır. Müəllif yazır: “Xalqımızın ictimai şüurunun forması kimi bədii və estetik təfəkkür arasında üzvi bağlılığın olduğunu aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərin – bu qapalı modellərin leksik-semantik xüsusiyyətləri və sintaktik-üslubi yükünün tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir” (2, 236).

Yeri gəlmişkən, bir də qeyd edək ki, heç də təsadüfi deyil ki, Z.Əlizadənin özü atalar sözlərini *qapalı model* adlandırır. Bu isə o deməkdir ki, təhtəl-şüur səviyyəsində müəllifin özü də atalar sözlərini dil vahidi hesab etmir. Çünki dil vahidi, bir sistem varlıq olaraq, sistem çərçivəsində heç vaxt qapalı ola bilməz, mütləq bir çox əlaqələrlə sistemlə bağlı olmalıdır.

Belə bir fikri də anlamaq çox çətindir: “Paremiyalar ikili səciyyə daşıyır, sonrakı məna yükü kontekstlə bağlı olur, bir keyfiyyət başqa keyfiyyətlə əvəz edilir, müstəqim məna məcazi mənaya keçir və bu məcazlaşma nəticəsində frazeoloji vahid kimi formalaşmaq hüququ qazanır” (2, 236).

Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, paremiyalar cəbr düsturun xatırladır və hər iki planda, müstəqim və məcazi planda, reallaşır. Paremiyaların əsasını semantik sxem təşkil edir, konkret danışiq situasiyalarında, əlbəttə, bu mücərrəd sxem situasiyaya uyğunlaşır. *Bir əldə iki qarpız tutmazlar* bir semantik sxem kimi mütləq səciyyə daşıyır. Məzmunun aforistik

olması imkan verir ki, bi ifadə müxtəlif (saysız-hesabsız) danışq situasiyalarında işlənsin. Cəbrdəki düstur kimi “qarpız”, “əl”, “iki”, “bir”, “tutmaq” məchul kəmiyyət bildirir. Konkret siyuasiyada bunlar məlum olur.

Z.Əlizadənin “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” əsəri, əlbəttə, Azərbaycan dilçiliyində paremiyaların öyrənilməsində atılan uğurlu addımlardan biridir.

Azərbaycan və rus dillərinin atalar sözlərinin tədqiqi sahəsində prof. İ.Həmidovun əsərləri xüsusi yer tutur. Alim həm sabit paremiyalar, həm də müasir nitqdə yaranan aksiomatik ifadələrin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirir, onların yaranma və işlənmə qanunauyğunluqlarını üzə çıxarır.

Ümumiyyətlə, XX əsr elmində belə bir nəzəri prinsip formalaşmışdır ki, hər bir sistem özündən daha geniş sistem daxilində öyrənilməlidir. Yalnız bu təqdirdə istənilən sistem haqqında dolğun və obyektiv təsəvvür yarana bilər. İ.Həmidov atalar sözlərini universal-analitik konstruksiyalar çərçivəsində təhlil edir.

“Aforizm və atalar sözləri qrammatikasının fəlsəfəsi” adlanan monoqrafiyada universal-analitik konstruksiyalar mənasının yaranma mexanizmi və semantik quruluşu, kateqorial-qrammatik parametrləri, məndəki vəzifələri, paradigmatik səciyyəsi və sintaqmatik potensialı, leksik doldurulma xüsusiyyətlərindən ətraflı bəhs olunur.

Müəllifin fikrinə görə atalar sözlərini və zərb məsəlləri fəlsəfi konseptuallaşmanın səviyyəsi fərqləndirir. Doğrudan da atalar sözlərində həmin fəlsəfi konseptuallaşma mövcuddur. Zərb məsəllər isə əksər hallarda nida səciyyəsi daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, İ.H.Həmidovun “Aforizm və atalar sözləri qrammatikasının fəlsəfəsi” kitabında paremioloji semantikanın bir çox məsələləri öz həllini tapmışdır. Kitabdakı təhlil əsasən rus dilinin paremioloji materialı üzərində qurulub, lakin, şübhəsiz ki, elmi və məntiqi ümumiləşmələrin dəyərini yalnız rus dili ilə bağlamaq düzgün olmazdır. Məntiqi modellər və sxemlər universal səciyyə daşıyaraq bütün dillərə aiddir. Elə ona görə də A.A.Potebnyadan gətirilən epiqraf kitabda çox yerinə düşür: “Məntiq və fikir formaları bütün xalqlar üçün birdir; ona görə fikrin üzvi təcəssümü olan dillər formalarının mənalılarına görə yox, yalnız səslərlə biri-birindən fərqlənməlidir, bütün dillər üçün vahid bir qrammatika olmalıdır (qədimdə onu *fəlsəfi qrammatika* adlandırırdılar)” (4, 9).

Paremiologiya sahəsində Azərbaycan dilçiliyinin böyük nailiyyətləri var. Lakin buna baxmayaraq obyektin mürəkkəbliyi həmin istiqamətin perspektivlərini müəyyənləşdirir. Göstərilən xüsusiyyətlər atalar sözlərinin kifayət qədər mürəkkəb olduğunu sübut edir. Yəni atalar sözləri həm nitq, həm dil, həm də koqnitiv proseslərin nəticəsi kimi formalaşır.

Nitq səviyyəsində atalar sözləri öz təbii həyatını yaşayırlar. Bunlar deyimdir, müəyyən bir fakt haqqında müəyyən bir fikirdir, və deyim kimi atalar sözləri kütləvi şüurda qalır, yaddaşlarda yaşayır. Bu baxımdan fərdi deyimlə atalar sözləri kimi tanıdığımız kütləvi deyimlər arasında heç bir fərq yoxdur. Hamı öz babalarının, nənələrinin, valideynlərinin müxtəlif məsləhətlərini ömür boyu yadda saxlayır və öz evladlarına deyir. Bu deyimlər də formula, düstur səciyyəsi kəsb edir. Atalar sözləri də eynilə düsturlaşmış fikirlərdir. Sadəcə bunların mənşəyi çox qədim olduğundan, müəllifi bilinmədiyindən və məzmunu universal əhəmiyyətə malik olduğundan onları atalar sözü kimi, yəni xalq yaradıcılığı kimi tanıyıırıq.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A. Q. İngiliscə-Azərbaycanca atalar sözləri və zərb-məsəllər lüğəti. Bakı: Turan evi, 2009
2. Ağayeva F. Danışq dilində leksik və sintaktik vahidlər. B.: ADU, 187
3. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: AzAtam, 2002
4. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 1980

TRADITIONAL VIEWS IN AZERBAIJAN PAREMIOLOGY

Ismailova Gulnur Nuraddin

Summary

The main context of the article deals with the proverbs. It should be mentioned that the linguistics of Azerbaijan has significance achievements in the field of paremiology. The features indicated in the article proves the complexity of proverbs. So, proverbs are formed as a result of speech, language and cognitive processes. Proverbs are formulated ideas. The origin of the proverbs are very old and because of importance its context, they have become popular as a proverb and folk art.

ТРАДИЦИОННЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКУЮ ПАРЕМИОЛОГИЮ

Исмаилова Гюлнур Нураддин

Резюме

Основной контекст посвящен пословицам. следует отметить, что азербайджанская лингвистика имеет значительные достижения в области паремиологии. Указанные в статье особенности доказывают сложность пословиц. Итак, пословицы образуются в результате речевых, языковых и познавательных процессов. Происхождение пословиц очень старое, и из за важности контекста они стали популярными как пословица и народное искусство.

Rəyçi: dos. Rəhimov Mehdi

Leksika və ölkəşünaslıq kafedrasının 10 iyun 2021-ci il tarixli iclasın 11 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 21 sentyabr 2021-ci il

UOT: 80

NİZAMİ YARADICILIĞINDA HƏRFİ VƏ İŞARƏ RƏMZLƏRİ

Dosent Məlikova Gülarə Alqait qızı

f.ü.f.d. Məmmədova Mehriban Oqtay qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Gulara.melikova@mail.ru

Xülasə: *Klassik Şərq poeziyasında, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatında dini məzmunlu, irfani mövzuda yazılan əsərlərdə Allah kəlamını açıqlayan və çatdıran bədii sənət nümunələrindən olan qəzəl, qəsidə, məsnəvi və digər şeir növlərində əsərin təsir qüvvəsini artırmaqla oxucunun estetik zövqünə təsir etmək, az sözlə geniş və dərin mənalı fikir çatdırmaq üçün ərəb əlifbasındakı hərflərə rəmz və işarə məqsədilə müraciət edilmişdir.*

Klassik ədəbiyyatda simvol və rəmzlərin, poetik nümunələrin hansı məna verdiyini anlamaq və düzgün şərh etmək üçün ilk növbədə bu şeirlərdəki gerçək mənanı, batini mənanı başa düşmək lazımdır. Qeyd edək ki, hər bir şair öz dövrünün övladı, öz dövrünün yetirməsidir. Orta əsrlərdə yaşayıb yaradan şairlərin yaradıcılığında, həmin dövrdə hakim mövqe tutan ideologiyanın, dini təriqətin, dini cərəyanın bu və ya digər cəhətləri, şübhəsiz ki, öz əksini tapmışdır.

Orta əsrlər poeziyasında rəmzlərdən istifadədən, fikrin belə vasitələrlə çatdırılmasının müxtəlif səbəblərindən bəhs edən bir çox tədqiqatçılar səbəblərdən birincisini mövcud ənənə, digərini dövrün tələbindən doğan bir zərurət, bir qanunauyğunluq kimi səciyyələndirirlər. Rəmzlərdən istifadə olunması həm də şairin istedadının, bilik və bacarığının bədii göstəricisi, ifadəçisi kimi qeyd oluna bilər. Müəyyən ictimai-siyasi səbəblərdən dolayı fikirlərini, zülmə,